

Сирінський Роман Аркадійович,

кандидат філософських наук,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

головний редактор Інформаційного агентства «Контекст-Причорномор'я»

orcid.org/0009-0003-0273-4120

syrinsky@ukr.net

ЛЕНІНСЬКА МОДЕЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК ОДНА З ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ РОСІЙСЬКИХ ШОВІНІЗМУ ТА ІМПЕРІАЛІЗМУ РАДЯНСЬКИХ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ

Стаття присвячена аналізу ленінської національної політики та розвінчанню як радянського міфу про її кардинальну відмінність від практик, які мали місце в національній політиці СРСР постленінського періоду, так і міфологем сучасної російської пропаганди, яка вслід за своїм диктатором часто твердить про «створення» України Леніним та більшовиками. На основі аналізу багатьох ленінських текстів, які раніше почасти залишались поза увагою дослідників (або просто замовчувались через їх «незручність» для радянських міфологем), автор доводить, що справжньою метою «вождя світового пролетаріату» було поглинання російським народом, як найбільш «розвиненим» та «революційним» на теренах Російської імперії, всіх інших народів, які її населяли, шляхом нібито добровільного «злиття націй». Для прикриття ж таких намірів та залучення на свій бік значної кількості представників цих народів Леніним та більшовиками напередодні революційних подій у Росії 1917 року та на перших етапах становлення радянської влади пропагувалися ідеї про право поневолених царатом націй на самовизначення, особливо ж у випадках, коли це мало допомогти їх економічному розвитку, зміцненню в них пролетаріату як класу, а отже, і поширенню комуністичних ідей. У центрі уваги автора перебувають роботи Леніна, присвячені його протидії розвитку національно-культурних автономій та посиленню національного елементу у «шкільній справі», які могли посприяти становленню етнічної самоідентичності у неросійських мешканців імперії (а пізніше РСФСР та СРСР), а отже, на думку більшовиків, відволіканню їх від справи «світової революції» чи навіть протидії їй під «націоналістичними» гаслами. Таким чином доводиться і неперервність російського імперіалізму та шовінізму від часів Російської імперії і до наших днів та його маскуванню ідеями «пролетарського інтернаціоналізму» в радянські часи.

Ключові слова: асиміляція, інтернаціоналізм, шовінізм, націоналізм, ідентичність, російська агресія, месіанство.

Syrinskyi Roman,

Candidate of Philosophical Sciences,

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Information agency "Context-Prichernomorie"

orcid.org/0009-0003-0273-4120

syrinsky@ukr.net

LENIN'S MODEL OF NATIONAL POLICY AS ONE OF THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF RUSSIAN CHAUVINISM AND IMPERIALISM IN SOVIET AND POST-SOVIET TIMES

The article is devoted to the analysis of Lenin's national policy and debunking both the Soviet myth about its radical difference from the practices that took place in the national policy of the USSR in the post-Lenin period, and the mythologems of modern Russian propaganda about the "creation" of Ukraine by Lenin and the Bolsheviks. Based on the analysis of many Leninist texts, which were previously often overlooked by researchers, the author proves that the real goal of the "leader of the world proletariat" was the absorption by the Russian people, as the most "developed" and "revolutionary" on the territory of the Russian Empire, of all other peoples, who inhabited it, through a supposedly voluntary "merger of nations". In order to cover up such intentions and attract a significant

number of representatives of these peoples to their side, Lenin and the Bolsheviks, on the eve of the revolutionary events in Russia in 1917 and at the first stages of the establishment of Soviet power, propagated ideas about the right of the nations enslaved by the tsar to self-determination, especially in cases where this was not enough to help their economic development, the strengthening of the proletariat as a class in them, and therefore the spread of communist ideas. The author's focus is on Lenin's works, devoted to his opposition to the development of national and cultural autonomies and the strengthening of the national element in "school affairs", which could contribute to the formation of ethnic self-identity among non-Russian residents of the empire (and later the RSFSR and the USSR), and therefore, according to the Bolsheviks, distracting them from the cause of the "world revolution" or even opposing it under "nationalist" slogans. In this way, the continuity of Russian imperialism and chauvinism from the time of the Russian Empire to the present day and its masking by the ideas of "proletarian internationalism" in Soviet times is proven.

Key words: assimilation, internationalism, chauvinism, nationalism, identity, Russian aggression, messianism.

Федерация як перехід до добровільного злиття.

Ленін. 10 тез про радянську владу
(Ленін, 1973а, с. 73).

Постановка проблеми. Одним з виправдань агресії Росії проти України є часто повторювана її керівником теза про те, що нашу країну «вигадав Ленін». Вона певною мірою перегукується з твердженнями лівацьки орієнтованих інтелектуалів про антиімперіалістський чи навіть гуманістичний характер ленінської національної політики та подальше її «спотворення» його наступниками по посаді керівника СРСР. Проте детальний аналіз низки ленінських робіт з національного питання дає підстави стверджувати, що жодних планів створювати Україну як державу у «вождя світового пролетаріату» не було, а всі поступки колонізованим Російською імперією народам розглядались ним виключно як тактичні та тимчасові.

Ці послаблення мали переконати представників нацменшин, що більшовикам не притаманний російський великодержавний шовінізм, який проявив себе не лише указами на кшталт Валуєвського чи Емського про заборону значного пласту української культури, але й, наприклад, численними єврейськими погромами початку ХХ століття. І стимулювати значні маси представників поневолених царатом народів не противитись поширенню комуністичної влади на їх етнічній території, а навіть навпаки – допомагати Леніну та його послідовникам встановлювати новий нібито «соціально та національно справедливий» лад в Україні, Білорусі, Центральній Азії та на Південному Кавказі. Але після утвердження та укріплення більшовицької влади на цих територіях Ленін мав намір домогтися повного злиття націй, що насправді мало означати асиміляцію та поглинання російським так званим «старшим братом» усіх «молодших» – українців, білорусів,

вірмен, грузин, узбеків, таджиків та ін. І його послідовники доклали значних зусиль у реалізації цієї політики, дуже часто перевершуючи у шовіністичному запалі своїх попередників царських часів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика радянської національної політики та її ідеологічного обґрунтування широко висвітлювалась в українській емігрантській науковій літературі, яскравими представниками якої були, зокрема П. Феденко та Р. Шпорлюк. Після здобуття Україною Незалежності така тематика була у фокусі досліджень таких учених, як В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко та ін.

Метою статті є розкриття ролі справжньої суті ленінської національної політики, яка кінцевою метою вбачала «злиття націй», що означало асиміляцію росіянами всіх народів, які опинялися під радянською владою.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стало поєднання історичного та компаративного методів, що дає можливість вичленити справжнє бачення Леніним майбутнього народів, на які він намагався поширити більшовицьку владу, і яке проявилось у пізнішій асиміляторській національній політиці у СРСР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підходи Володимира Леніна до вирішення національного питання загалом стали продовженням поглядів Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, які значною мірою спирались на соціально-філософські концепції Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, що певною мірою ріднить «засновників марксизму-ленінізму» з іншими прихильниками радикального вирішення

національних питань – нацистами. Адже, як у своїй роботі «Відкрите суспільство та його вороги» стверджував Карл Поппер, «як крайнє ліве крило марксизму, так і консервативний центр, і крайнє праві фашисти – всі засновують свою політичну філософію на Гегелі. Представники лівого крила замінюють війну націй, що постає в гегелівській історичистській схемі, на війну класів, крайні праві замінюють її на війну рас, але і ті, і інші більш-менш свідомо наслідують Гегеля» (Поппер, 1994, т. 2, с. 37). Насамперед це стосується гегелівської ідеї поділу народів на всесвітньо-історичні та неісторичні.

За Гегелем, Абсолютний дух розгортає себе у світі, використовуючи при цьому народні духи і перш за все духи історичних народів, які, так само як і історичні особистості, є його знаряддями. Тому для індивіда необхідним є долучення до духу свого народу, адже тим самим він долучається до духу Абсолютного. Але не менш важливою у філософії Гегеля була концепція «неісторичних народів». Згідно з нею народи, які на поточний час не є історичними, тобто не є інструментами Абсолютного духу, повинні лише йти вслід за народами історичними, підкорюючись їхній волі, навіть якщо за цим може послідувати їх асиміляція. Право на збереження ідентичності стосовно народів, які не є чи перестали бути історичними, Гегель заперечує.

Своєрідним продовженням гегелівської концепції стала концепція марксистсько-ленінська, згідно з якою для досягнення мети суспільно-історичного процесу, тобто побудови комунізму, більш придатними є великі держави, які охоплюють великі маси пролетаріату, що допомагає йому краще відчувати свою класову належність та об'єднатися у боротьбі за свої права, а почуття етнічної чи національної ідентичності заважає такому об'єднанню, оскільки зближує пролетарів не з «братами по класу», а з «класовими ворогами», тобто з національною буржуазією. Подібний поділ на «історичні» чи «неісторичні», «цивілізовані» та «такі, що перебувають на нижчих ступенях розвитку» народи, а також на «повноцінні та неповноцінні раси» часто траплявся в ідеологіях XIX–XX століть, що призводило до негативних наслідків.

Однією з причин, яка призводила до таких наслідків, був властивий обом цим теоріям

історизм, який, на думку Карла Поппера, є «пророкуванням» майбутнього ходу подій, зведеним у ранг наукової дисципліни. Дійсно, обидві ці теорії пропонують закони історичного розвитку і на основі їх не лише пояснюють події минулого, але і дають передбачення подій майбутніх: торжества Абсолютного духу чи торжества комунізму, які настануть обов'язково, незалежно від того, чи бажають цього окремі люди, групи чи нації, і внаслідок цього буде встановлено такий суспільний лад, який буде найбільш раціональним та відповідаючим природі людини. У сфері міжетнічних відносин це означає стирання етнічних ознак у багатьох народів і або підкорення неісторичних народів історичним (Гегель), або ж повне злиття націй (Маркс, Енгельс, Ленін). Зрозуміло, що з такою перспективою не могли погодитись представники тих народів, які автори цих теорій прирекли на асиміляцію (а вони зачасти це прямо проголошували). Але така позиція вважалась супротивом прогресу, який має привести все людство до найраціональнішого та найсправедливішого суспільного ладу. Яка була реакція на таку позицію в державах, що зробили своєю ідеологією расизм, нацизм чи комунізм, коріння яких легко віднаходиться у вищезгаданих теоріях, досить відомо: чого варті лише лозунг «Залізною рукою заженемо людство до щастя». Якщо люди повірили в якусь високу мету та ідентифікували себе з групою, яка цієї мети має досягти, то всі, хто цьому противиться, будуть розглядатися як відсталі або ж реакційні, а отже, такими, що потребують зовнішнього впливу, для того, щоб усвідомити «історичну необхідність», і досить показовими прикладами цього є комуністичний терор та лівацький тероризм. І чим точніше та жорсткіше визначаються ціль і закони суспільно-історичного процесу, чим сильніша віра у «єдиноправильність» вчення, чим більшу масу людей воно захоплює, тим жорстокішою є реакція його послідовників на прояви інакості та «супротив поступу історії».

Але найтрагічнішим наслідком спроб втілення певних постулатів гегелівської та марксистської теорій у сфері міжнаціональних відносин стало інспіроване ними виникнення шовінізму та ксенофобії, що призвело до найбільшої кількості жертв у XX столітті. Щодо вчення Гегеля, тут простіше, і це було докладно

висвітлено Карлом Поппером у роботі «Відкрите суспільство та його вороги», де ґрунтовно аналізується гегелівський «трибалізм», тобто націоналізм в одній з його найгірших форм. І хоча не всі дослідники погоджуються з Поппером, який робить з Гегеля предтечу німецького націонал-соціалізму, але багато аргументів для того, щоб вважати його німецьким (чи германським) націоналістом, дають самі його роботи, особливо ті місця, де він возвеличує германський дух. Стосовно ж марксизму, то тут ситуація набагато складніша: шовінізм у ньому замаскований висловлюваннями про пролетарський інтернаціоналізм та братерство всіх народів, а майбутнє злиття націй показувалося виключно як добровільне і мирне, а також і обов'язкове та неминуче з точки зору історичної необхідності та «істинних» потреб людей. Але на практиці виявилось, що відмова індивіда від культурної ідентичності неможлива, і ті, хто вважають себе космополітами чи інтернаціоналістами, все одно свідомо чи несвідомо ідентифікують себе з певною культурою, вже, можливо, спільною для величезної маси людей, але все ж такою, в основі якої лежить культура певної етнічної групи. Таким чином, космополіти орієнтуються на американську культуру, яка виросла з англо-саксонської, а для інтернаціоналістів таким орієнтиром протягом 70 років була культура російська, на основі якої вони намагалися утворити «нову історичну спільність – радянський народ». Істинна суть цих домагань відкрилася вже після розвалу СРСР, коли лідери КПРФ почали проповідувати російський націоналізм, що стало називатися націонал-комунізмом, а вимоги відновлення Радянського Союзу, тобто, за висловом ще О. Руцького (першого і єдиного віце-президента РФ, який став одним із лідерів спроби держперевороту в 1993 році), «повернення тимчасово втрачених територій», стали називатись необхідними як для протистояння капіталістичному Заходу, так і «національними інтересами» Російської Федерації. Такі настрої ще в 1990-ті називали російським неоімперіалізмом, а загравання з російськомовним населенням колишніх республік СРСР з метою його відновлення – небезпечними не лише для цих країн, а й для самої тоді ще певною мірою демократичної Росії. І в цьому контексті цілком слушно звучали слова українського вченого Максима Розумного стосовно проросійськи

настроєних «інтернаціоналістів» промислових регіонів України: «Показний інтернаціоналізм антиукраїнських сил Сходу і Півдня за уважнішого розгляду постає звичайнісінькою ксенофобією, себто націоналізмом, не освяченим національною чи будь-якою іншою ідеєю. Оговоримося, крім імперської» (Розумний, 1995, с. 43). І першопочатки таких явищ дійсно варто шукати у Гегеля і Маркса з їх орієнтацією на великі держави всесвітньо-історичних народів та «великих і життєздатних націй», які найбільше відповідають потребам, продиктованим історичною необхідністю.

І підходи Леніна до вирішення національного питання загалом є продовженням традиції марксизму, який віддавав пріоритет соціально-економічній проблематиці, а усунення міжнародних протиріч розглядав насамперед у контексті вирішення протиріч класових. Тому в працях засновника більшовизму наголошується на необхідності встановлення братерських відносин між представниками різних національностей шляхом злиття націй в єдиній соціалістичній республіці, в якій не буде ні національної, ні класової ворожнечі: «Капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне їх братерство. Ми противники національної ворожнечі. Ми – міжнародники, інтернаціоналісти. Ми прагнемо до тісного союзу і повного злиття робітників і селян усіх націй світу в єдину всесвітню Радянську республіку» (Ленін, 1974, с. 41). Але, на відміну від низки своїх попередників-марксистів, Ленін більш адекватно оцінював вплив національної належності на свідомість індивіда, оскільки мав перед очима яскраві приклади національно-визвольних рухів, що розгорнулися наприкінці XIX – на початку XX століття, а також теоретичні розробки, в яких доводилась важливість етнічної та національної ідентичності, і тому не закликав до негайного злиття націй, а наполягав на поступовій та планомірній роботі зі зближення пролетарів різних національностей, усунення будь-яких проявів міжнародної ворожнечі між ними і навіть при всій своїй прихильності до великих держав як більш придатних для розгортання робітничого руху припускав можливість відокремлення деяких націй і утворення ними національних держав, особливо якщо це сприятиме розвитку економіки. Тому Ленін остуджував

запал найрадикальніших інтернаціоналістів, які закликали до негайного об'єднання всіх націй і відкидали будь-які спроби національного самовизначення чи навіть намагання утворити національно-територіальну автономію. В роботі «Завдання пролетаріату в нашій революції» він пише: «Пролетарська партія прагне до створення якомога більшої держави, бо це вигідно для трудящих, вона прагне зближення і дальшого злиття націй, але цієї мети вона хоче досягти не насильством, а виключно вільним братерським союзом робітників і трудящих мас усіх націй» (Ленін, 1973в, с. 162). Також у роботах Леніна менше ніж у його попередників і зневаги до «нецивілізованих народів». Їм приписуються можливості самостійного розвитку в напрямі соціалізму після скинення національного гніту, але потім вони все одно прийдуть до необхідності об'єднання з іншими соціалістичними країнами: «Якщо ми вимагаємо від свого уряду, щоб він забрався геть з колоній, тобто висловлюючись не агітаційним викриком, а точним політичним виразом, щоб він дав колоніям повну свободу відокремлення, дійсне право на самовизначення, якщо ми самі обов'язково здійснимо це право, дамо цю свободу, як тільки завоюємо владу, то ми вимагаємо цього від теперішнього уряду і ми зробимо це, коли самі будемо урядом, зовсім не для «рекомендації» відокремлення, а, навпаки: для полегшення і прискорення демократичного зближення і злиття націй. Ми всіх зусиль докладемо, щоб з монголами, персами, індійцями, єгиптянами зблизитись і злитись, ми вважаємо за свій обов'язок і свій інтерес зробити це, бо інакше соціалізм в Європі буде нетривкий. Ми постараємось подати цим відсталим і пригнобленим більше ніж ми народам «безкорисливу культурну допомогу», за прекрасним висловом польських соціал-демократів, тобто допомогти їм перейти до використання машин, до полегшення праці, до демократії, до соціалізму. Якщо ми вимагаємо свободи відокремлення для монголів, персів, єгиптян і всіх без винятку пригноблених і неповноправних націй, то зовсім не тому, що ми за відокремлення їх, а тільки тому, що ми за вільне, добровільне зближення і злиття, а не за насильницьке. Тільки тому!» (Ленін, 1973д, с. 114–115).

Такі висловлювання Леніна продиктовані тактичними цілями, які він ставив перед

повсталим російським пролетаріатом: консолідувати все населення імперії у боротьбі проти спільного ворога – буржуазії, а для цього необхідно було усунути будь-які тертя на національному ґрунті, які б заважали тісному союзу трудящих, необхідному для досягнення стратегічної мети, – перемоги пролетарської революції. «Такий союз, – пише він у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім», – не можна здійснити відразу: до нього треба допрацюватися надзвичайно терпеливо й обережно, щоб не зіпсувати справу, не викликати недовір'я, щоб дати зжити недовір'я, залишене віками гніту поміщиків та капіталістів, приватної власності і ворожнечі за її поділи і переділи. Тому неухильно прагнучи до єдності націй, нещадно переслідуючи все, що роз'єднує їх, ми повинні бути дуже обережні, терплячі, поступливі до пережитків національного недовір'я. Непоступливі і непримиренні ми повинні бути до всього того, що стосується основних інтересів праці в боротьбі за її визволення з-під ярма капіталу. А питання про те, як визначати державні кордони тепер, на якийсь час, бо ми прагнемо до повного знищення державних кордонів, є питання неосновне, неважливе, другорядне. З цим питанням можна почекати і треба почекати, бо національне недовір'я у широкої маси селян і дрібних хазяйчиків тримається часто дуже міцно, і поспішністю його можна посилити, тобто пошкодити справі повної та остаточної єдності» (Ленін, 1974, с. 41–42).

Але в цій же праці трохи далі Ленін продемонстрував своє ставлення до тих соратників, що надавали більшої ваги національному питанню: «Якщо український комуніст наполягає на безумовній державній незалежності України, його можна запідозрити в тому, що він захищає таку політику не з точки зору тимчасових інтересів українських робітників і селян в їхній боротьбі проти ярма капіталу, а внаслідок дрібнобуржуазних національних пересудів. Бо досвід показував нам сотні разів, як дрібнобуржуазні соціалісти різних країн – всякі ніби соціалісти польські, латиські, литовські, грузинські меншовики, есери та інші – перекрашувалися в прихильників пролетаріату з єдиною метою: протягти обманом політику угодовства зі «своєю» національною буржуазією проти революційних робітників» (Ленін, 1974, с. 43).

Загалом ленінські висловлювання щодо політики у сфері міжетнічних відносин були продиктовані двома факторами: «ідейною спадщиною Маркса і Енгельса», які віддавали належне національному фактору в період формування і розвитку капіталізму, але вважали, що він відіме при соціалізмі, і водночас тонким чуттям політичного моменту, який вимагав загравань з представниками національних меншин (саме тому в роботах Леніна багато матеріалу для того, щоб послідовники могли доводити його прихильність до ідеї національного самовизначення та повну добровільність об'єднання республік у Радянський Союз). Ленін не підтримував національні рухи, якщо вони сприяли більшому усвідомленню членами національних меншин свого статусу як окремої етнічної групи, що порушувало б солідарність пролетарів різних національностей та розколювало б робітничий рух за національною ознакою (тому він так жорстко висловлювався з приводу національно-культурної автономії). Але якщо ці рухи сприяли швидшому прогресу економіки, а отже, і розгортанню боротьби пролетаріату проти буржуазії, то він їх схвалював і саме з цієї причини міг підтримати утворення національно-територіальної автономії чи навіть тимчасове відокремлення нації в окрему національну державу, якщо цього вимагають економічні фактори та революційна доцільність (пізніше, на його думку, ця нація сама приєднується до єдиної пролетарської держави). І така «діалектика» проходить через більшість його праць: «З точки зору національних відносин найкращі умови для розвитку капіталізму дає без сумніву національна держава» (Ленін, 1961б, с. 263), і трохи далі: «марксист не можуть упускати з виду могутніх економічних факторів, що породжують прагнення до створення національних держав» (Ленін, 1961б, с. 263). Так писав Ленін у роботі «Про право націй на самовизначення», яку чи не найчастіше (мабуть, насамперед завдяки назві) його послідовники наводять для демонстрації ленінського демократизму в національному питанні, але і в цій же роботі, а ще більше в інших, він говорив, що в такій державі влада належить національній буржуазії, а отже, національна держава є державою буржуазною. Марксистам же потрібен пролетарський інтернаціоналізм, який відкидає будь-яке розмежування за національними ознаками,

будь-яку автономність національної робітничої партії. «Пролетаріат не може вести боротьбу за соціалізм і відстоювати свої повсякденні інтереси без якнайтіснішого і якнайповнішого союзу робітників усіх націй в усіх без винятку робітничих організаціях» (Ленін, 1959, с. 316).

У багатьох роботах В.І. Леніна («Про право націй на самовизначення», «Про національну гордість великоросів», «Підсумки дискусій про самовизначення», «Про карикатуру на марксизм») є визнання права окремих народів на створення своєї незалежної держави, і це вважається таким, що не суперечить ідеям соціалізму і демократії. Але на практиці і він, і більшовики робили все для того, щоб цього не допустити, і зберегли під своєю владою майже всю територію Російської імперії, окрім Польщі та Фінляндії, яким Ленін ще до революції приписував особливий статус як «найкультурнішим областям» російської держави: «І в цьому відношенні *єдину* різницю між монгольським або єгипетським мужиком та робітником і польським або фінляндським ми вбачаємо в тому, що останні – високорозвинені люди, більш досвідчені політично, ніж великороси, більш економічно підготовлені та ін., і тому вони, напевно, *дуже швидко* переконують свої народи, які законно ненавидять тепер великоросів за роль ката, яку вони відіграють, що нерозумно поширювати цю ненависть на *соціалістичних* робітників і на соціалістичну Росію, що економічний розрахунок, так само як інстинкт та свідомість інтернаціоналізму і демократизму, вимагає найскорішого зближення і злиття всіх націй у соціалістичному суспільстві. Оскільки поляки і фінляндці висококультурні люди, то вони, мабуть, дуже скоро переконуються в правильності цього міркування, і відокремлення Польщі та Фінляндії після перемоги соціалізму може статися тільки дуже не надовго. Незмірно менш культурні фелахи, монголи, перси можуть відокремитись на довший час, але ми його постарась скоротити, як уже сказано, безкорисливою культурною допомогою» (Ленін, 1973д, с. 115). Очевидно, похід Тухачевського на Варшаву в 1920 році та Зимова війна 1939 року і були прикладами такої «безкорисливої культурної допомоги».

Є інші роботи Леніна, в яких більш відверто прояснюється його позиція

у національному питанні. «Боротьба проти будь-якого національного гніту – безумовно, так. Боротьба за будь-який національний розвиток, за “національну культуру” – безумовно ні» (Ленін, 1961а, с. 132), пише він у «Критичних замітках з національного питання». Така позиція пояснюється прагненням більшовиків об'єднати робітників навколо ідеї класової боротьби, не допустити відхилення уваги на національне питання. «Щодо будь-якого дійсно серйозного і глибокого політичного питання групування йде по класах, а не по націях. «Вилучення з відання держави» шкільної і тому подібної справи та передача їх націям означає якраз спробу відділити від економіки, що зливає нації, найбільш, так би мовити, ідеологічну галузь суспільного життя, де є найлегшими «чиста» національна культура чи національне культивування клерикалізму та шовінізму» (Ленін, 1961а, с. 134).

Ленін, як і марксизм взагалі, ставить на перше місце соціально-економічну проблематику. Розвиток нації він вважає однією зі складових частин розвитку капіталізму, а у разі переростання його в імперіалізм починаються процеси злиття національних економік, що веде до об'єднання і капіталістів, і пролетаріату. Тому В.І. Ленін намагався протидіяти будь-яким проявам сепаратизму: «Марксисти, звичайно, вороже ставляться до федерації та децентралізації з тієї простої причини, що капіталізм потребує для свого розвитку по можливості більш крупних і по можливості більш централізованих держав. За інших рівних умов пролетаріат завжди буде відстоювати більш крупну державу. Він завжди буде боротися проти середньовічного партикуляризму, завжди буде вітати найбільш тісну по можливості економічну згуртованість крупних територій, на яких би могла широко розгорнутися боротьба пролетаріату з буржуазією. Широкий і швидкий розвиток продуктивних сил капіталізмом вимагає великих державно-згуртованих та об'єднаних територій, на яких лише й може згуртуватися, знищуючи всі старі, середньовічні, станові, вузькомісцеві, дрібнонаціональні, віросповідальні й інші перегородки, клас буржуазії, а разом з ним його неминучий антипод – клас пролетарів» (Ленін, 1961а, с. 143–144). І трохи далі: «Централізована велика держава є величезний історичний крок вперед від середньовічної роздробленості до

майбутньої соціалістичної єдності всього світу, та інакше як через таку державу (нерозривно пов'язану з капіталізмом) нема і не може бути шляху до соціалізму» (Ленін, 1961а, с. 144).

Ці тези не зовсім збігаються з тими, що були висловлені в роботі «Про право націй на самовизначення»: «самовизначення націй у програмі марксистів не може мати, з історико-економічної точки зору, іншого значення, окрім як політичне самовизначення, державна самостійність, утворення національної держави» (Ленін, 1961б, с. 263). Але навіть у цій же праці далі сказано: «Маси населення прекрасно знають за повсякденним досвідом значення географічних та економічних зв'язків, переваги великого ринку та великої держави, і на відділення вони підуть лише тоді, коли національний гніт і національне тертя роблять спільне життя абсолютно нестерпним, гальмують все і всілякі господарські відносини» (Ленін, 1961б, с. 287). Це ще один доказ того, що Ленін національне питання використовує для вирішення більш широких соціально-економічних питань. Звичайно ж, необхідно враховувати, що в багатьох своїх працях «вождь світового пролетаріату» виступав проти національного гніту, засуджував шовінізм, націоналізм, який у нього завжди називається буржуазним, висував ідеї мирного співжиття націй, але порівняно з тим, що зробили він та його послідовники, засуджувані ним явища в Російській та (особливо) в Австро-Угорській імперіях можуть здатися справжньою демократією. До того ж і це дуже важливо, «буржуазний націоналізм» трактувався ним надто широко, що давало можливість клеймити ним величезну кількість проявів національного життя та культури, але про це нижче.

Щоб краще прояснити ставлення Леніна до права націй на самовизначення, наведу його думку, висловлену в газеті «Іскра» ще 1 лютого 1903 року у статті «Національне питання в нашій програмі»: «Соціал-демократія завжди боротиметься проти всякої спроби насильством або будь-якою несправедливістю іззовні впливати на національне самовизначення. Але безумовне визнання боротьби за свободу самовизначення зовсім не зобов'язує нас підтримувати всяку вимогу національного самовизначення. Соціал-демократія як партія пролетаріату ставить своїм позитивним і головним завданням

сприяти самовизначенню не народів і націй, а пролетаріату в кожній національності. Ми повинні завжди і безумовно прагнути до найтіснішого об'єднання пролетаріату всіх національностей, і тільки в окремих, виняткових випадках ми можемо висувати і активно підтримувати вимоги, які зводяться до створення нової класової держави або до заміни повної політичної єдності держави слабшою федеративною єдністю і т.п.» (Ленін, 1959, с. 233). Отже, для Леніна національне питання – це та карта, яку він збирався розігрувати лише тоді, коли це могло сприяти наближенню соціалізму, в інших же випадках вважав за краще його не заторкувати, оскільки його справжні наміри не збігалися з прагненнями національних меншин. І тут його позиція цілком відповідає цілераціональності, властивій філософії суб'єктивності з її ставленням до іншого як до об'єкта і пасивного засобу задоволення власних потреб. Тобто не як до активного та рівноправного суб'єкта, з яким потрібно рахуватися, а не лише використовувати його у своїх цілях. Таке об'єктне ставлення у Леніна до тих націй та етнічних груп, які він прирік на асиміляцію.

Дуже важливим є те, як Ленін трактував «буржуазний націоналізм», який він вважав чи не найголовнішим ворогом соціалізму, оскільки «будь-який ліберально-буржуазний націоналізм несе величезне розбещення в робітниче середовище, завдає величезної шкоди справі свободи та справі пролетарської класової боротьби» (Ленін, 1961а, с. 119). Для цього необхідно з'ясувати його погляди на національну культуру та культурно-національну автономію. Ленін розділяє національну культуру на два складники – культуру експлуатованих і культуру експлуаторів – і говорить, що оскільки друга, тобто «культура буржуазна» є панівною, то «національна культура взагалі є культурою поміщиків, попів, буржуазії» (Ленін, 1961а, с. 121). Логічно: оскільки національна культура обслуговує інтереси панівного класу, в капіталістичному суспільстві – буржуазії, до того ж нації сформувались у процесі становлення капіталістичного способу виробництва, то відстоювати права на розвиток національної культури може лише той, хто зацікавлений у розвитку національної буржуазії, той, хто обслуговує її інтереси.

Отже, національна культура для Леніна – це складник буржуазного націоналізму, який

ставить собі на меті задурювання робітників, щоб вести їх на повіді у буржуазії. Тому, на його думку, відстоювання національної культури суперечить ідеалам соціалізму і демократії, які пропагує марксизм: «Хто хоче служити пролетаріату, той повинен об'єднувати робітників всіх націй, борючись неухильно з буржуазним націоналізмом, і «своїм», і чужим. Хто захищає лозунг національної культури, тому місце серед націоналістичних міщан, а не серед марксистів» (Ленін, 1961а, с. 122). Ленін полемізує з Лібманом, який постулює необхідність розвитку національних культур, через які лише і можливе входження кожного індивіда (робітника) до культури інтернаціональної. Він пише: «Ставлячи лозунг «інтернаціональної культури демократизму та всесвітнього робітничого руху», ми з кожної національної культури беремо лише її демократичні та її соціалістичні елементи, беремо їх лише і безумовно на противагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізму кожної нації» (Ленін, 1961а, с. 121). Національна культура, за Леніним, об'єднує робітників з національною буржуазією, тоді ж як інтернаціональна має об'єднувати їх з іншими пролетарями в боротьбі за соціалізм.

Іншою складовою частиною буржуазного націоналізму Ленін вважає ідею національно-культурної автономії, яку він бачить як «розділ шкільної справи по національностях, тобто введення національних курій у шкільній справі» (Ленін, 1961а, с. 134). Він пише: «Це – план витонченого націоналізму, що розбещує та розділяє робітничий клас» (Ленін, 1961в, с. 145). Натомість ним пропонується відстоювання якнайбільшого зближення націй, єдності державних установ для всіх націй, єдності шкільних рад, єдності шкільної політики, а також єдності робітників різних націй у боротьбі з націоналізмом будь-якої національної буржуазії, націоналізмом, який, на думку Леніна, оманливо подають у вигляді національної культури. Таке ставлення до національно-культурної автономії не важко зрозуміти: шкільну справу, як згадувалось вище, Ленін вважав «чи не найбільш ідеологічною галуззю суспільного життя», а тому «проповідь «культурно-національної автономії», незважаючи на благі побажання окремих осіб та груп, розділює нації і зближує насправді робітників однієї нації з її буржуазією» (Ленін, 1961а, с. 140). Як ленінські погляди на

національне питання у шкільній справі реалізували його послідовниками у СРСР, докладно – з посиланнями на численні документи з'їздів КПРС та її українського підрозділу, постанови (зокрема, про заохочення вивчення російської мови в школах України) рад міністрів СРСР та УРСР – висвітлено в підготовленій цілою плеядою визначних українських філософів та політологів ще на зламі століть монографії «Україна і Росія в історичній ретроспективі». А особливо в розділі «Міф про «нову історичну спільність»», тобто про «радянський народ», до «злиття» в який методом нав'язування російської мови, культури і ментальності активно (подекуди репресивно) стимулювали представників усіх інших народів СРСР.

Затаврувавши жупелом буржуазного націоналізму національну культуру та національно-культурну автономію, Ленін пішов далі і висунув тезу про неминучість асиміляції націй, внаслідок розвитку капіталізму, а потім і соціалізму та висловив схвалення цього процесу, вважаючи його прогресом: «Пролетаріат ... відстоює саму якнайповнішу свободу капіталістичного обороту, вітає всяку асиміляцію націй, за винятком насильницької та такої, що спирається на привілеї» (Ленін, 1961а, с. 133). Як ці процеси проходили в Радянському Союзі, відомо всім. Згідно з Леніним, стояти на шляху цього процесу – це стояти на шляху соціалізму, інтернаціоналізму і прогресу: «Будь-яка проповідь відокремлення робітників однієї нації від іншої, будь-які нападки на марксистське «асиміляторство», будь-яке протиставлення в питаннях, що стосуються пролетаріату, однієї національної культури загалом іншій нібито цілій національній культурі і т. п. є буржуазний націоналізм, з яким обов'язкова безжальна боротьба» (Ленін, 1961а, с. 130).

Отже, за Леніним, до буржуазного націоналізму належать і спроби розробки програм національної освіти, і розвиток національної культури, і навіть спроби врятувати її від знищення. Не дивно, що для його послідовників вистачило одного цього звинувачення, щоб знищити майже всю українську (і не лише українську) інтелігенцію – носія національної культури. Навіщо цей «прошарок» країні «диктатури пролетаріату» – відволікати своїми «національними казочками» від великої справи «побудови світлого майбутнього»?

«Марксизм непримиренний з націоналізмом, хай він буде найбільш «справедливий», «численький», тонкий і цивілізований. Марксизм висуває на місце будь-якого націоналізму інтернаціоналізм, злиття всіх націй у вищій єдності, яке росте на наших очах з кожною верстою залізниці, з кожним міжнародним трестом, з кожним (міжнародним за своєю економічною діяльністю, а потім і за своїми ідеями, за своїми прагненнями) робітничим союзом» (Ленін, 1961а, с. 131). Або в іншій роботі «Соціалістична революція і право націй на самовизначення», написаній за рік-півтора до революційних подій у Росії: «Метою соціалізму є не тільки знищення роздробленості людства на малі держави і всякої роздробленості націй, не тільки зближення націй, але і злиття їх» (Ленін, 1962, с. 240). З цих висловів зрозуміло, що було справжньою метою Леніна у сфері міжнародних відносин.

Можна, звичайно, заперечити, що в багатьох його роботах відстоюється право націй на самовизначення, на рівні права людей усіх національностей на користування своєю мовою, на створення національно-територіальної автономії, але, по-перше, на практиці Ленін та його послідовники після революції зробили все можливе для того, щоб не допустити майже нічого із задекларованого ними в національному питанні, по-друге, у самій ленінській теорії сказано, що будь-яке послаблення зав'язків між націями (окрема держава чи автономія) є лише вимушеним кроком, який викликаний економічною необхідністю.

У Леніна ще багато висловлювань щодо майбутнього злиття націй як необхідного та неминучого суспільно-історичного процесу, особливо в таких роботах, як «Підсумки дискусій про самовизначення», «Відповідь П. Київському (Ю. П'ятакову)», «Про карикатуру на марксизм», «Критичні замітки з національного питання», «Пролетарська революція і ренегат Каутський». Але, очевидно, можна обмежитися однією цитатою з праці «Становище і завдання соціалістичного Інтернаціоналу», в якій досить повно відображена його позиція щодо національного питання та його ролі в побудові соціалізму: «Робітничий клас повинен спочатку влаштуватися в межах нації», – говорить «Комуністичний маніфест», вказуючи при цьому *межі* та *умови* нашого

визнання національності та вітчизни, як необхідних форм буржуазного ладу, а значить, і буржуазної вітчизни. Опортуністи перекручують цю істину, переносячи те, що правильно для епохи виникнення капіталізму, на епоху кінця капіталізму. А про цю епоху, про завдання пролетаріату в боротьбі за зруйнування не феодалізму, а капіталізму ясно й виразно говорить «Комуністичний маніфест»: «робітники не мають вітчизни». Зрозуміло, чому опортуністи бояться визнати цю істину соціалізму, бояться навіть в більшості випадків відкрито порухуватися з нею. Соціалістичний рух не може перемогти у старих рамках вітчизни. Він творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності за умови знищення теперішніх національних перегородок. На спроби сучасної буржуазії розділити і роз'єднати робітників лицемірними посиланнями на захист вітчизни свідомі робітники дадуть відповідь новими й новими, повторними і повторними спробами встановити єдність робітників різних націй у боротьбі за повалення панування буржуазії всіх націй» (Ленін, 19726, с. 34).

Висновки. Тож основними положеннями ленінської теорії націй є такі: розвиток націй, а також національних культур та держав у період становлення капіталізму, їх інтеграція в процесі подальшого розвитку капіталізму при імперіалізмі і повне злиття націй, стирання національних «перегородок» у недалекому майбутньому при соціалізмі та комунізмі. А право на утворення нацією власної держави визнавалось лише за умов, що це сприятиме швидшому зростанню економіки, а отже, побудові соціалізму та інтеграції всіх націй в єдину соціалістичну республіку, їх злиттю, асиміляції менш розвинених народів більш розвиненими.

Істинні наміри Леніна були значною мірою реалізовані в Радянському Союзі. В роботах українського дослідника Анатолія Карася є багато доказів того, що марксистський «інтернаціоналізм» набув виняткової сили та потужності завдяки поєднанню з російським шовіністичним месіанством, підкріпленням властивим росіянам імперсько-колоніальним дискурсом. І ця ж політика асиміляції продовжилась кремлівською владою на підконтрольних

їй територіях і після розвалу СРСР, що підтверджується нечисленними спробами представників народів, що їх населяють, протидіяти поглинанню росіянами їх етносів: самоспаленням заслуженого діяча науки Удмуртської Республіки Альберта Разіна (2019 рік) чи протестами в Татарстані проти факультативності вивчення татарської мови в школах республіки (2017 рік).

А путінська агресія проти України є не спробою виправити ленінську помилку з розділу нібито єдиного, як каже російська пропаганда, народу та відторгнення «ісконно руских» земель. Вона є тим же проявом російського імперіалізму тільки вже не під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, якими прикривались ленінці, а під гаслами захисту «російської цивілізації» (в дугінсько-чивіліхінському трактуванні її як «істинної» спадкоємниці цивілізації древніх аріїв) та її суверенітету. І за суттю своєю є проявом того ж шовіністичного російського месіанства, яке вперше було зафіксоване у наративі «Москва – третій Рим», в радянські часи позиціонувало росіян як справжній авангард «світової революції», а зараз намагається подати Москву як рівнозначний з Пекіном «полюс», який протидіє нібито «імперіалістичній» політиці Вашингтона та Брюсселя. От тільки ідеологічне підґрунтя йому забезпечує вже не спеціалізований відділ ЦК КПРС, а Російська православна церква, яка нещодано скликала так званий «Всесвітній російський народний собор», в документах якого українці та білоруси називаються лише субетносами росіян, а російська агресія проти України – етапом «національно-визвольної боротьби російського народу» проти Заходу, що «впав у сатанізм».

Але за всім цим пафосом, так само як і за пролетарським інтернаціоналізмом раніше, стоїть виключне бажання російської еліти посилити свій вплив та статки, а також реалізувати положення притаманної їм віками концепції безпеки, яка полягає у максимальному віддаленні кордону від «центру прийняття рішень», де б він на той момент не знаходився: в Москві чи Санкт-Петербурзі. Зауважимо: безпеку виключно еліти, а не самої країни, безпека якої мала б включати у себе і безпеку її мешканців, котрих натомість женуть у «м'ясні штурми» на українському Донбасі, щоб захопити нові території, так само як раніше гнали їх у Грозному,

щоб утримати території, населення яких не бажало служити «величі росії».

Для прикриття цього бажання російське керівництво використовувало різні доктрини, найчастіше загрози, які походять для населення імперії від її сусідів. Ну а в радянські часи до них додалась і марксистсько-ленінська теорія пролетарського інтернаціоналізму, яка декларувалась як ідеологічна основа держави, котра має задовольнити і соціальні, і національні потреби людей. Але СРСР не зміг досягти успіху на жодному з цих напрямів і перед своїм розвалом перетворився на країну, не здатну забезпечити багатьох базових економічних потреб свого населення. Це «підігривало» і так нестабільну ситуацію в галузі міжнародних відносин, адже значна частина населення країни була схильна звинувачувати у своїх економічних негараздах представників інших народів СРСР: передусім євреїв та кавказців (це насамперед стосується етнічних росіян, але варто визнати, що подібні настої, хоч і меншою мірою були поширені і серед українців). Тому останні роки існування країни, яка задекларувала своїм принципом інтернаціоналізм, супроводжувалися значними проявами шовінізму та зіткненнями на міжнародному ґрунті, які в низці

випадків переросли у справжні війни (Карабах, Південна Осетія, Абхазія, Придністров'я).

Водночас основний ідеологічний конкурент СРСР – Захід – пішов шляхом не протиставлення, як у марксизмі, а певного поєднання національної та соціальної ідей, і зумів випрацювати та втілити в Європі модель співжиття різних націй та верств населення, яка забезпечує збереження національної та культурної ідентичності індивідів у кордонах наявних національних держав, і одночасно забезпечує певний ступінь інтегрованості економік у досить тісні системи співпраці. Останнє дало досить успішний економічний результат і поступове вирівнювання ступенів розвитку всіх націй – учасників європейської інтеграції – та зростання добробуту всіх верств населення у національних державах, які увійшли до Європейського Союзу. Таким чином, прагнення марксистів-ленінців забезпечити достойний рівень доступу до матеріальних благ для найширших народних мас вдалося реалізувати без ленінського «злиття націй» чи гегелівського відмирання «неісторичних» народів, котрі, по суті своїй, передбачали асиміляцію титульними етносами великих держав усіх інших етнічних груп, які населяють ці країни.

Список використаних джерел:

1. Карась, А. (2009). Комуністичне коріння політичного терору й українського геноциду у ХХ столітті. *Універсум*. № 3–4, 2009.
2. Карась, А. (2010). Комуністичні джерела та імперське підґрунтя українського геноциду: проблема відповідальності. *Геноцид України в ХХ столітті. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2010. С. 16–42.
3. Ленін, В. І. (1972а). Про національну гордість великоросів. *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1972. Т. 26. С. 97–101.
4. Ленін, В. І. (1972б). Становище і завдання соціалістичного Інтернаціоналу. *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1972. Т. 26. С. 31–36.
5. Ленін, В.І. (1973а). 10 тез про радянську владу / Чорновий начерк проекту програми для 7-го екстреного з'їзду РКП(б). *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1973. Т. 36. С. 67–74.
6. Ленін, В.І. (1973б). Відповідь П. Київському (Ю. Пятакову). *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1973. Т. 30. С. 65–71.
7. Ленін, В.І. (1973в). Завдання пролетаріату в нашій революції. *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1973. Т. 31. С. 145–180.
8. Ленін, В.І. (1973г). Заключне слово по доповіді про партійну програму 19 березня 1923 р. на 8-му з'їзді РКП(б). *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1973. Т. 38. С. 169–179.
9. Ленін, В.І. (1973д). Про карикатуру на марксизм і про імперіалістичний економізм. *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1973. Т. 30. С. 72–124.
10. Ленін, В.І. (1973е). Пролетарська революція і ренегат Каутський. *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1973. Т. 37. С. 225–323.
11. Ленін, В.І. (1973є). Ще про розділення шкільної справи між національностями. *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1973. Т. 24. С. 225–227.

12. Ленін, В.І. (1974). Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. *Ленін В.І. Повн. збір. творів*: Пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1974. Т. 40. С. 39–45.
13. Ленин В. И. (1959). Национальный вопрос в нашей программе. *Ленин В. И. Полное собрание сочинений*. Москва, 1959. Т. 7. С. 233–242.
14. Ленин, В. И. (1961а). Критические заметки по национальному вопросу. *Ленин В. И. Полное собрание сочинений*. Москва, 1961. Т. 24. С. 113–150.
15. Ленин, В. И. (1961б). О праве наций на самоопределение. *Ленин В. И. Полное собрание сочинений*. Москва, 1961. Т. 25. С. 255–320.
16. Ленин, В. И. (1961в). Развращение рабочих утончённым национализмом. *Ленин В. И. Полное собрание сочинений*. Москва, 1961. Т. 25. С. 144–147.
17. Ленин, В. И. (1961г). Тезисы по национальному вопросу. *Ленин В. И. Полное собрание сочинений*. Москва, 1961. Т. 23. С. 314–322.
18. Ленин, В.И. (1962). Социалистическая революция и право наций на самоопределение. *Ленин В. И. Полное собрание сочинений*. Москва, 1962. Т. 27. С. 252–266.
19. Поппер, К. (1994). Відкрите суспільство та його вороги. В 2-х томах. Київ: Основи, 1994.
20. Розумний, М. (1995). Справа честі (Алгоритми національного само опанування): Політологічні есе. Київ: Смолоскип, 1995. 74 с.
21. Україна і Росія в історичній ретроспективі (2004). URL: <https://buklib.net/books/21863/>.

References:

1. Karas, A. (2009). Komunistychnе korinnya politychnoho teroru i ukrayins'koho henotsydu u 20 stolitti [Communist roots of political terror and Ukrainian genocide in the 20th century]. *Universe*. No. 3–4, 2009 [in Ukrainian].
2. Karas, A. (2010). Komunistychni dzherela ta impers'ke pidgruntya ukrayins'koho henotsydu: problema vidpovidal'nosti [Communist sources and the imperial basis of the Ukrainian genocide: the problem of responsibility]. *Henotsyd Ukrayiny v 20 stolitti. Materialy vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi [Genocide of Ukraine in the 20th century. Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference]*. Lviv: Lviv Polytechnic National University, 2010. S. 16–42 [in Ukrainian].
3. Lenin, V. I. (1972a). Pro natsional'nu hordist' velykorosiv [On the national pride of the great-russians]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho vydannya [Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition]*. Kyiv: Polityvdav of Ukraine, 1972. Vol. 26. P. 97–101.
4. Lenin, V. I. (1972b). Stanovyshche i zavdannya Sotsialistychnoho Internatsionalu [Position and tasks of the Socialist International]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho vydannya [Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition]*. Kyiv: Polityvdav of Ukraine, 1972. Vol. 26. P. 31–36.
5. Lenin, V. I. (1973a). 10 tez pro radyans'ku vladu / Chornovyy nacherk proektu prohramy dlya 7-ho ekstremnoho zyzdu RKP(b) [10 theses about Soviet power/ Rough draft of the program for the 7th emergency congress of the RCP(b)]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho vydannya [Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition]*. Kyiv: Polityvdav of Ukraine, 1973. Vol. 36. P. 67–74.
6. Lenin, V. I. (1973b). Vidpovid' P. Kyivskomu (Y. Pyatakovu) [Answer to P. Kyivskyi (Yu. Piatakov)]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho vydannya [Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition]*. Kyiv: Polityvdav of Ukraine, 1973. Vol. 30. P. 65–71.
7. Lenin, V. I. (1973v). Zavdannya proletariatu v nashiy revolyutsiyi [Task of the proletariat in our revolution]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho vydannya [Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition]*. Kyiv: Polityvdav of Ukraine, 1973. Vol. 31. P. 145–180.
8. Lenin, V. I. (1973r). Zaklyuchne slovo po dopovidi pro partiynu prohramu 19 bereznya 1923 r. na 8-mu zyzidi RKP(b) [Final speech on the report on the party program on March 19, 1923 at the 8th congress of the RCP(b)]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho vydannya [Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition]*. Kyiv: Polityvdav of Ukraine, 1973. Vol. 38. P. 169–179.
9. Lenin, V. I. (1973d). Pro karykaturu na marksyzm i pro imperialistychnyy ekonomizm [On the caricature of Marxism and imperialist economics]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho vydannya [Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition]*. Kyiv: Polityvdav of Ukraine, 1973. Vol. 30. P. 72–124.
10. Lenin, V. I. (1973e). Proletars'ka revolyutsiya i renehat Kauts'kyu [Proletarian revolution and the renegade Kautskyi]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho vydannya [Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition]*. Kyiv: Polityvdav of Ukraine, 1973. Vol. 37. P. 225–323.
11. Lenin, V. I. (1973e). Shche pro rozdilennya shkil'noyi spravy mizh natsional'nostyamy [Additional information about the division of school affairs between nationalities]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho*

vydannya [*Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition*]. Kyiv: Politydav of Ukraine, 1973. Vol. 24. P. 225–227.

12. Lenin, V. I. (1974). Lyst do robotnykiv i selyan Ukrainy z pryvodu peremoh nad Denikinym [A letter to the workers and peasants of Ukraine regarding the victory over Denikin]. *Lenin V. I. Povne zibrannya tvoriv: Pereklad z 5-ho rosiys'koho vydannya* [*Full collected works: Trans. from the 5th Russian edition*]. Kyiv: Politydav of Ukraine, 1974. Vol. 40. P. 39–45.

13. Lenin, V. I. (1959). Natsional'nyy vopros v nashey programme [National question in our program]. *Lenin V. I. Polnoye sobraniye sochineniy* [*Full complete works*]. Moscow, 1959. Vol. 7. P. 233–242.

14. Lenin, V. I. (1961a). Kriticheskiye zametki po natsional'nomu voprosu [Critical notes on the national question]. *Lenin V. I. Polnoye sobraniye sochineniy* [*Full complete works*]. Moscow, 1961. Vol. 24. P. 113–150.

15. Lenin, V. I. (1961b). O prave natsiy na samoopredeleniye [On the right of nations to self-determination]. *Lenin V. I. Polnoye sobraniye sochineniy* [*Full complete works*]. Moscow, 1961. Vol. 25. P. 255–320.

16. Lenin, V. I. (1961v). Razvrashcheniye rabochikh utonchonnyim natsionalizmom [Corruption of workers by refined nationalism]. *Lenin V. I. Polnoye sobraniye sochineniy* [*Full complete works*]. Moscow, 1961. Vol. 25. P. 144–147.

17. Lenin, V. I. (1961r). Tezisy po natsional'nomu voprosu [Theses on the national question]. *Lenin V. I. Polnoye sobraniye sochineniy* [*Full complete works*]. Moscow, 1961 Vol. 23. P. 314–322.

18. Lenin, V. I. (1962). Sotsialisticheskaya revolyutsiya i pravo natsiy na samoopredeleniye [Socialist revolution and the right of nations to self-determination]. *Lenin V. I. Polnoye sobraniye sochineniy* [*Full complete works*]. Moscow, 1962. Vol. 27. P. 252–266.

19. Popper, K. (1994). Vidkryte suspil'stvo ta yoho vorohy [Open society and its enemies]. In 2 volumes. Kyiv: Osnovy, 1994.

20. Rozumnyi, M. (1995). Sprava chesti (Alhorytmy natsional'noho samo opanuvannya): Politlohichni ese [A matter of honor (Algorithms of national self-mastery): Political essays]. Kyiv: Smoloskyp, 1995. 74 p.

21. Ukraina i Rosiya v istorychniy retrospektyvi [Ukraine and Russia in historical retrospect] (2004). Retrieved from: <https://buklib.net/books/21863/>.